

דפים מח – מט

צג. אלו דברים צריך להזכירם בברכת המזון, ומה הדין בדיעבד כשלא הזכירם?

תניא רבי אליעזר אומר: כל שלא אמר 'ארץ חמדה טובה ורחבה' בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבונה ירושלים – לא יצא ידי חובתו.

נחום המדי אומר: צריך שיזכור בה ברית. רבי יוסי אומר: צריך שיזכור בה תורה. פלימו אומר: צריך שיקדים ברית לתורה. וכל שלא אמר ברית ותורה בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבונה ירושלים – לא יצא ידי חובתו (רבי אבא). וכן מסר ר' אילעא בשם רב. ואילו רב חננאל אמר רב: לא אמר ברית ותורה ומלכות – יצא. וסיפר רב חסדא שפעם אחת ברח בבית ראש הגולה ולא הזכיר ברית ולא תורה ולא מלכות, ותמה עליו רב ששת כיצד הגיח דעות כל התנאים ואמוראים ונהג כרב [ומשמע בגמרא שרב חסדא חזר בו].

א. הר"ף ועוד פוסקים שהזכרת ברית תורה ומלכות בית דוד – מעכבת. ואילו דעת רבנו יהיאל (בטור או"ח קפו) והרא"ה שברית ותורה אינן לעיכובא [והם נקטו שמחלוקת האמוראים אמורה על הדין שלכתחילה ולא יצא' – למצוה, אבל בדיעבד יצא לכולי עלמא. ע' במפרשים כאן וב'מאור ישראל].

ונראה שהזכרת ברית ותורה אינה מן התורה (עפ"י משנ"ב, חזו"א כה, ז). ויש אומרים שהזכרה זו מעכבת מן התורה (ע"ע: יביע אומר ח"ב יב, טז-יז; מגדים חדשים לעיל כ: על תד"ה נשים).

ב. יש אומרים שהנשים אינן מזכירות ברית ותורה בברכת המזון, אבל המנהג הוא שמזכירות (ע' מג"א קפו סק"ג).

רבי אבא אומר: צריך שיאמר בה הודאה תחלה וסוף (כגון 'נודה לך... ועל הכל אנחנו מודים לך...'). והפוחת לא יפחות מאחת. וכל הפוחת מאחת הרי זה מגונה.

משמע שיצא ידי חובתו בדיעבד שלא הזכיר אף הודאה אחת. וכ"כ במעשה רוקח והגר"ז בשו"ע [וכן הוא במאירי]. ודברי המגן אברהם שכתב שלא יצא – צריכים עיון (באור הלכה קפו, ג).

דף מט

צד. א. האם ברכת 'הטוב והמטיב' צריכה הזכרת מלכות?

ב. מהי חתימתן של הברכה השניה והשלישית שבברכת המזון?

ג. האם חותמים ברכות בשני ענינים אם לאו?

ד. טעה ולא הזכיר של שבת / יום טוב / ראש חדש בברכת המזון – מה דינו?

ה. מהו השיעור המנימלי לחיוב ברכת המזון וזימון?

א. נחלקו אבא יוסי בן דוסתאי וחכמים האם 'הטוב והמטיב' צריכה מלכות (לפי שאינה ברכה הסמוכה לחברתה, כי נתקנה ביבנה בנפרד) או אינה צריכה מלכות.

לפרש"י, לדברי הכל היא פותחת בברוך (רש"י). ואולם בתוספתא מובאת דעת ריה"ג שאינה פותחת בברוך אלא מאריך בה והותם בברוך, כשאר ברכות הסמוכות לחברתן. ופרשו בתוס' שכן הוא לדעת הסובר ברכה רביעית מדאורייתא (וכן משמע לעיל מו – כאשר העיר רעק"א).

ואמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: צריכה מלכות. והסביר רבי זירא את דבריו שמלבד הזכרת מלכות שלה עצמה, צריכה הזכרה נוספת בשביל ברכת בונה ירושלים [שאין בה מלכות הואיל והיא ברכה הסמוכה. ואולם אין ראוי שתיזכר מלכות בית דוד ולא מלכות שמים, לכך משלים לה מלכות ב'הטוב והמטיב']. רב פפא אמר: צריכה שתי מלכויות מלבד מלכות של עצמה [בשביל בונה ירושלים וברכת הארץ].

יש שנהגו להזכיר מלכות בברכת בונה ירושלים, 'מלכותך ומלכות בית דוד'. ותלמיד רבנו יונה דחה דעה זו.

- ב. חתימת ברכה שניה: 'על הארץ ועל המזון'. וכל החותם 'מנחיל ארצות' – הרי זה בור.
א. יש מי שכתב שבארץ ישראל חותם 'על הארץ ועל מזונותיה' (עפ"י תר"י החסיד).
ב. חתם ב'מנחיל ארצות' – משמע במשנה ברורה שיצא (חזון איש כה, ח).

מהו חותם בבונה ירושלים – רבי יוסי ב"ר יהודה אומר: 'מושיע ישראל', ופרשו דבריו: אף מושיע ישראל (פרש"י: יכול לחתום הן ב'בונה ירושלים' הן ב'מושיע ישראל'. רי"ף: חותם בשתייהן גם יחד). ובברייתא דלעיל הובאה דעה (ר' אבא) שהחותם ב'מושיע את ישראל' הרי זה בור. רבה בר רב הונא סיים בשתיים: 'מושיע ישראל ובונה ירושלים', ורב חסדא חלק על כך על פי דברי רבי שאין חותמים בשתיים. והסיק רב ששת: פתח ב'רחם על עמך ישראל' (ישראל עמך) – חותם ב'מושיע ישראל'. פתח ב'רחם על ירושלים' – חותם ב'בונה ירושלים'. ורב נחמן אמר: אפילו פתח ב'רחם על ישראל' חותם ב'בונה ירושלים', כי בנין ירושלים היא תשועתם של ישראל – בונה ירושלים ה' בזמן שנדחי ישראל יכנס. וכן הלכה, שבכל אופן חותם ב'בונה [ברחמיו. מרדכי; רמ"א] ירושלים'. והרמב"ם (ברכות ב, ד) והרי"ף כתבו שיכול לחתום 'מנחם עמו ישראל בבנין ירושלים' [ולפיכך נקראת ברכה זו 'נחמה']. ואילו רבנו יונה היה אומר שגם זו חתימה בשתיים. אבל 'מנחם ציון בבנין ירושלים' – אינה חתימה בשתיים, שציון וירושלים אחת היא (רא"ש. ונראה [עפ"י הנוסח שבסידורים ב'נחם]). שהוא 'מנחם ציון ובונה ירושלים' אינה חתימה בשתיים. ש"ך יו"ד שעט סק"ד).

ג. רבי אומר: אין חותמים בשתיים. טעם הדבר לפי שאין עושים מצוות חבילות חבילות. [ו'מקדש ישראל והזמנים / וראשי חדשים' איננה נחשבת חתימה בשתיים, כי הפירוש הוא מקדש ישראל שמקדשים את הזמנים. וכן 'על הארץ ועל המזון' – ארץ שמוציאה מזון]. ואין בכלל זה חתימת 'מקדש השבת וישראל והזמנים', לפי שמברך להקב"ה שמקדש את השבת והזמנים ואין זה נחשב כשתיים, לעומת 'מושיע ישראל ובונה ירושלים' שהם שני דברים נפרדים, ישועה ובנין.

- א. כן פרש"י וע"ע תר"י. ובה"ג פרש הסברה להפך; אלו שהם שני קידושין – אפשר לחתום בהם בשתיים, אבל נחמה שהיא אחת, אין לחתום בה בשני דברים, הושעת ישראל ובנין ירושלים.
ב. כנזכר לעיל, היו דעות שחתמו ב'מושיע ישראל ובונה ירושלים', ואפשר שחולקים על רבי, או אולי סברו שאין זה בכלל חתימה בשתיים.

ד. טעה ולא הזכיר של שבת, ונזכר קודם שפתח ברכת 'הטוב והמטיב' – מברך במקום שנזכר: 'בא"י אמ"ה שנתן שבתות למנוחה (הערוך גורס: שנתן מנוחה) לעמו ישראל באהבה לאות ולברית. בא"י מקדש השבת'. וכן ביום טוב: '... שנתן ימים טובים לעמו ישראל לשמחה ולזכרון (יש גורסים: ולשון). בא"י

מקדש ישראל והזמנים'. ובראש חדש אומר: 'ברוך שנתן ראשי חדשים לעמו ישראל לזכרון'. ונסתפק רבי יצחק האבא מוכיר 'שמחה' בראש חדש, והאם חותם אם לאו.

א. הכרעת הפוסקים שאינו מזכיר שמחה בראש חדש ואינו חותם. ולדעת רוב הפוסקים אומרה בשם ומלכות.

ב. חול המועד דינו כראש חדש שאינו חותם בה. ויאמר 'שנתן מועדים לשמחה ולששון...'. (אחרונים).

ג. יום טוב או ראש חדש שחלו בשבת ושכח להזכיר שניהם – ישלב שניהם בכרכתו 'שבתות למנוחה וימים טובים...'. ויש אומרים שבשבת ראש חדש חותם רק בשל שבת, שהרי אין חתימה לברכת ר"ח. ואולם מסקנת האחרונים להזכיר גם את ראש חדש בחתימתו כיון שבלאו הכי נצרך לחתום. וגם כי יש סוברים להלכה שתמיד חותם בשל ראש חדש (עפ"י משנ"ב קפה סק"ל).

ד. נזכר לאחר שאמר 'בא"י' בברכת בונה ירושלים; כתב החיי-אדם שסיים 'למדני חקין' ויחזור ל'רצה'. ולזה הסכימו המשנה-ברורה והבן-איש-חי. ואולם בשו"ת אור לציון (ח"ב מו, כה) חלק וכתב שעדיף לסיים בונה ירושלים ולומר ברכת 'אשר נתן שבתות' (וכן נראית דעת הגר"מ פינשטין (או"ח ח"ד צג), שאין לסיים ב'למדני חקין').

פתח בברכת 'הטוב והמטיב' – שוב אין לו תקנה. הלכך בימים שמחויב באכילת פת, כגון שבת ויום טוב – חוזר לראש ברכת המזון, ואילו בראש חדש אינו חוזר [שלא כבתפלה שחוזר – לפי שהיא חובה עליו. לא כן ברכהמ"ז שיכול שלא לאכול פת].

א. התוס' נסתפקו בסעודה שלישית בשבת, האם חוזר לראש אם לאו [אבל בסעודה נוספת שאוכל – אינו חוזר]. ולהלכה כתבו הפוסקים שאינו חוזר בסעודה שלישית מפני שיכול לצאת במיני תרגימא.

ב. ראש חדש שחל בשבת, והזכיר שבת ולא הזכיר ראש חדש – אינו חוזר, ואעפ"י שמחויב לאכול פת היום, אין חיובו משום ראש חדש (שו"ע קפה, ז).

ג. אשה ששכחה להזכיר של שבת – חוזרת לראש, שהרי מחויבת בסעודות שבת כמו האיש. וכן הדין בליל פסח מפני שחייבת באכילת מצה, אבל בשאר ימים טובים אפשר שאינה חייבת בסעודות פת הלכך לא תחזור (עפ"י תשובת רעק"א ועוד. וכן פסק בשבט הלוי ח"ד יח, א. ובכף החיים (קפה, כד) כתב שהשוכחת 'רצה' בשבת אינה חוזרת לברך. והשיג על דבריו בשו"ת אור לציון ח"ב מו, כו).

ד. המסופק אם הזכיר 'רצה' אם לאו – חוזר ומברך (אחרונים. וכ"פ במשנ"ב; שבט הלוי ח"ד יח).

ה. פתח בברכת הטוב והמטיב, ואמר 'ברוך אתה ד' אלקינו מלך העולם' ונזכר שלא הזכיר של שבת; החיי-אדם כתב שימשיך אז 'אשר נתן שבתות...'. וצע"ג בדבריו. ומשאר אחרונים אין משמע כן (עפ"י משנ"ב קפה סק"ג ובאור הלכה). וכן כתב הברכי-יוסף, וכן פסק הבן-איש-חי (חוקת כ) שאפילו התחיל תיבת 'ברוך' לבד – חוזר לראש.

ואולם בשו"ת יחזה דעת (ח"ב כ) כתב להורות לסיים 'אשר נתן שבתות למנוחה'. וכן פסק בשו"ת אור לציון (ח"ב יג, ח) כדברי החיי-אדם. [ויש לעיין בהשוואתם לדין 'פתח אדעתא דחמרא...'/, הלא כאן שונה שכבר הסיח דעתו בזה שפתח ברכת הטוב והמטיב וכמו שכתב בבאה"ל. וכן משמע בפסיקתא רבתי (א), שהכל תלוי בהסח הדעת מן הברכה].

ה. השיעור הקטן לחיוב ברכת המזון (וכן ברכה מעין שלש); רבי מאיר אומר: כזית (ואכלת). רבי יהודה אומר: כביצה (ואכלת ושבעת – אכילה שיש בה שביעה). ולדברי רבי יוחנן מוחלפת השיטה.

א. התוס' פסקו להלכה שחייב לברך בכזית, וכמשמעות הסוגיות. וכן היא דעת רוב הראשונים. וכן פסק בשו"ע (ע' בבאה"ל קפד, 1).

ב. מן התורה; יש אומרים שלכל הדעות אינו חייב אלא כששבע (תוס' ועוד. וכ"כ בספר החינוך (תל) שאינו חייב מהתורה עד שישבע בפועל. וכן פסק בבאור הלכה (קפו ד"ה בכזית) וכן נטה בספר אפיקי ים ח"ב (א). ויש אומרים אף בכביצה ללא שביעה (עפ"י תר"י; רבנו ירוחם טז, ז). ולדעת הראב"ד (ברכות ה, טו) ועוד, חייב לברך מן התורה בכזית [שדרשת ר' מאיר דרשה גמורה היא]. ומדרבנן – כתב היראים – חייבים אף פחות מכזית [בפת דוקא. אמרי בינה או"ח טו].

שבע בפחות מכזית; החתם-סופר (בשו"ת, או"ח מט. והביאו בשבט הלוי ח"ד כב) כתב שחייב בברכת המזון [אלא שישראל החמירו על עצמם לאכול כזית]. ואולם בבאור הלכה (קפד ד"ה בכזית) נראה שאין ברור הדבר. ובשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ד מא) נקט כדבר ברור שאם לא אכל כזית פת, אפילו אכל סעודת מלכים משאר מינים – פטור מברכת המזון.

שבע באכילת כזית; כתב הרדב"ז שחייב מן התורה, הגם שאחרים אינם שבעים בכך בדרך כלל (וכן נטה באפיקי ים ח"ב א, וע"ש שיש דעות בין האחרונים בזה. וע"ע במשנ"ב סו"י קפד ובשעה"צ שם).

ג. אכל פת כדי שביעה ושהה באכילתו יותר מכדי אכילת פרס – נחלקו האחרונים בדבר; יש אומרים שפטור מלברך (ע' מג"א רי, א; גליון מהרש"א כאן בשם רעק"א מנ"ח שיג תל), וי"א שחייב (ע' מג"א שם כנסת הגדולה; פנים מאירות ח"ב כז). וכן מצדד הפרי-מגדים שחייב לברך מן התורה. ואולם בפחות מכדי שביעה, או בשאר מינים מלבד פת, אם שהה יותר מכדי אכילת פרס – ודאי אין חיוב ברכה אחרונה (עפ"י משנ"ב רי, א ושעה"צ).

ובאפיקי ים (ח"ב א) נטה לדעת המג"א שצריך כזית בכדי אכילת פרס דוקא. וכן מבואר באגרות משה (או"ח ח"ד מא). וכתב שם שיש לאכול כזית פת בפחות משלש דקות. וכן בשו"ת החיים והשלום (לר"ח כאשר. סי' מה) כתב שפטור מלברך כשהשהה יותר מאכילת פרס אלא שאסור לעשות כן לכתחילה שלא יהא נראה כמערים להפטר מברכת המזון. לעומת זאת בשו"ת דובב מישרים (ח"א מח) נקט כהפמ"ג (עכ"פ לחומרא). וכן בשו"ת שבט הלוי (ח"ד כב וחי"י מד, ג) נקט עפ"י החת"ס הנ"ל שצריך לברך.

וכן לענין פת הבאה בכסנין כשאכל שיעור קביעות סעודה ביותר מכדי אכילת פרס, נקט בדובב מישרים שם שמתחייב בברכת המזון. וכן נטה בשבט הלוי (ח"ד כב) לדעת הפמ"ג. וכן כתב בשו"ת אור לציון (ח"ב יב, ב) שפת הבאה בכסנין מצטרפת לשיעור קביעות סעודה בתוך שעה וחומש (וע"ע מנחת ברוך (ו ד"ה אמנם מה)). ואם אכל כזית בכדי אכילת פרס ואחר כך המשך לאכול לאט עד כדי שביעה בזמן ארוך – המשנ"ב (רי בשעה"צ י) נקט שודאי חייב בברכת המזון מן התורה שהרי יש כאן 'אכילה' ויש כאן 'שביעה'. ואולם באפיקי ים (ח"ב א) כתב לחלוק על דבריו. ואולם אם אכל הכזית בכדי אכילת פרס לבסוף – חייב מן התורה, שהרי באכילה זו שבע, וכמו שכתב הרדב"ז.

ד. האוכל כזית פת (או כביצה – לכולי עלמא) וליפת עמה שאר דברים ושבע – חייב בברכת המזון מן התורה, הגם שמהפת לבדה לא שבע. אבל אכל עמה שאר דברים שאינם באים ללפת – הפמ"ג כתב שמסתבר שאינו חייב מהתורה (באור הלכה סו"י קפד. וראה מאור ישראל (מח) שהביא